

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 7-26

Originalni naučni rad
UDK: 316.48:159.9
316.62:316.48
177.2

RAT I SOCIJALNA I PSIHOLOŠKA REALNOST

Leposava Kron*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Ovaj rad predstavlja psihološku raspravu o dramatičnim epizodama u istoriji čovečanstva kao što su to ratovi, katastrofe i masovne nesreće koje izlaze iz okvira čovekovog uobičajenog iskustva. Ratovi pokazuju šta se može desiti ljudskom razumu kad ga obuzmu i nadvladaju hostilnost, bes, panika i strah, kada najniži i najprimitivniji slojevi mentalnog funkcionisanja izbiju na površinu.

KLJUČNE REČI: rat / glasine / panika / psihološka realnost/ socijalna realnost

1. UVOD: RAT I PSIHOLOŠKE PRIPREME

Ponašanje ljudi u masovnim katastrofama i ratovima predstavlja "prirodni eksperiment" kojim se psihologija mora koristiti da bi došla do teorijskih saznanja o dramatičnim epizodama, kolektivnim odgovorima na njih i, konačno, individualnim razlikama u tim reakcijama. Ekstremno dramatične situacije kao što su ratovi pokazuju, između ostalog, šta se može desiti ljudskom razumu kad ga obuzmu i nadvladaju bes,

* Email: bebakron@gmail.com

panika, hostilnost i strah – kad najniži i najprimitivniji slojevi mentalnog funkcionisanja izbiju na površinu.

Represija agresivnih impulsa tokom više hiljada godina, stvorila je kolektivnu civilizacijsku svest koja se intenzivno protivi interpersonalnom nasilju, ubistvu, destrukciji i ratovima. Danas postoji impozantan broj konkurentnih psiholoških teorija violentnog ponašanja, užeg i šireg obima, koje pretenduju da objasne poreklo i strukturu čovekove agresivnosti, različitu stopu ekstremnog nasilja u različitim tipovima populacije i, konačno, *ulogu psiholoških faktora u genezi velikih i krvavih sukoba između ljudskih zajednica, naroda i država.*

Problemi čovekove destruktivnosti kao i činilaca koji sprečavaju ljudski rod da se u konfliktima ponaša konstruktivno i razborito su, kao teme od dalekosežnog teorijskog i praktičnog značaja, u žiži interesovanja mnogih antropoloških nauka. Na sumoran zaključak da je čovek najokrutnija i najnemilosrdnija vrsta na planeti (Storr, 1989) navodi nas, pre svega, fakt da su surove pobude koje navode na ubistvo, zlostavljanje, torture, ratove i tiranije svojstvene upravo i samo čoveku.

Jasno je da se jedna tako dramatična makrosocijalna pojava kao što je rat ne može tumačiti pretežno psihološkim činiocima; ono u čemu danas ipak postoji konsenzus između eksperata iz različitih disciplina jeste da psihološke pripreme koje omogućavaju rat predstavljaju *conditio sine qua non*. Freud (1915) je u svojim "Mislama o vremenima rata i smrti" izložio stanovište prema kojem je država ta koja podstiče nasilje; ona kapitalizuje i monopolizuje izvore agresivnosti u pojedincima usmeravajući ih ka ostvarenju sopstvenih političkih ciljeva. U traganju za korenima rata Freud ne razobličava samo mračnu stranu ljudske psihe i ponašanja već ukazuje na surovu stranu državnog aparata oličenog u nosiocima vlasti. Država, smatra Freud (ibid.), zakonom zabranjuje pojedincu da čini rđave stvari, ali ne zato da bi to ukinula, već da bi nad tim "stekla monopol kao na so ili na duvan".

Danas se većina eksperata slaže u proceni da dokumentacija sa suđenja ratnim zločincima iz Drugog svetskog rata, njihovi registrovani iskazi kao i lične odbrane ratnih zločinaca upućuju na zaključak da počinjeni zločini, definisani optužnicom, nisu rezultat biološke programiranosti za zločin, već posledica specifične socijalizacije zasnovane na si-

stematskim psihološkim pripremama za rat. U tom kontekstu, širenje i potkrepljivanje nacionalističke ideologije predstavlja faktor od krucijalnog značaja.

Dr Johanes Stein, bečki naučnik, bio je tokom Drugog svetskog rata poverljivi savetnik Sir Winston Churchill-a po pitanju uma i motivacija Adolfa Hitlera i vodećih članova nacističke partije. Prema Ravenscroftu¹ (1992) Steinu je bilo jasno da se neuspeh nimerškog procesa da prepozna prirodu zla na delu iza spoljašnje fasade nacionalsocijalizma, sastojao u tome što je savezničkim tužiocima na tim suđenjima za zločine protiv čovečanstva, nedostajala moralna mašta da pojme apokaliptičnu strukturu civilizacije zasnovane na tanatičkom Weltanschauungu. Izgledalo je (op.cit.) kao da je došlo do prećutnog sporazuma između sudija da prema optuženima postupaju kao da su oni nedeljiv deo prihvaćenog humanističkog i kartezijanskog sistema zapadnog sveta. Jedino ozbiljno pitanje koje se moglo postaviti jeste: kako otkriti prave motive tako zapanjujućeg raspada sistema vrednosti koje je tako veliki broj ljudi ubacio u rizik užasnog moralnog izopačenja? (ibid.)

Psihološka kvintesencija nacionalizma sastoji se u sindromu iracionalnih tvrdjenja kojim se izražava superiornost sopstvene nacije versus inferiornosti pripadnika neke druge etničke grupacije (Katz, 1965); ta okolnost može lako dovesti do hostilnih i agresivnih akcija najrazličitije vrste. Svesno širenje i popularizacija takvih stavova dovodi do homogenizacije stanovništva u ideji borbe za uspostavljanje dominantne nacionalne pozicije na određenoj teritoriji. U situacijama kada je vezanost za određenu socijalnu grupu utemeljena na nacionalističkim predrasudama, te predrasude se na interpersonalnom planu operacionalizuju kao verbalna ili bihejvioralna agresivnost u odnosu na pripadnike druge etničke grupacije. Ovaj mehanizam se potom dalje širi kao socijalna infekcija dobijajući razmere epidemije. Sav latentno morbidni i destruktivni potencijal koji je ranije bio cerebralno inhibiran i pod socijalnom kontrolom, deblokira se, oslobađa i ispoljava u vidu

¹ Steinov učenik koji je posle Steinove prerane smrti sredio njegove nedovršene rukopise.

homicidnog *acting-outa*, seksualnog nasilja ili tortura nad pripadnicima drugog ili drugih naroda (Reich, 1933).

2. GLASINE I ZAČARANI KRUG PANIKE: "SOMETHING BAD IS GOING TO HAPPEN TONIGHT BY THE RIVER."

Glasine se najčešće definišu kao neproverene priče, izveštaji ili opisi situacija koje se u nekoj grupi ili zajednici tipično šire od usta do usta (Chaplin, 1986; Reber, 1995). Učestalost glasina raste u okolnostima socijalnih potresa ili tenzija. Najčešće su u vezi sa događajima ili osobama koje su protagonisti ili autori tih tenzija i koji, sledstveno, pobuđuju veliku zainteresovanost i radoznalost pri čemu javnost o njima ima veoma malo konkretnih i proverljivih informacija.

Glasine se po pravilu javljaju u uslovima blokiranog ili nepotpunog funkcionisanja institucionalnog obaveštavanja javnosti. Vrsta glasina, brzina njihovog širenja, segment populacije u društvenom prostoru koju glasine obuhvataju, a posebno transformacija i distorzija realnosti koju glasina sadrži – prilično pouzdano ukazuju na ono što je u konkretnom socijalnom prostoru neuralgično ili predstavlja kritične probleme.

Glasine su, dakle, vesti koje skriveno ili otvoreno sadrže sistem nepouzdatih i neproverljivih tvrdnji i usmenim putem se dinamično šire u javnosti pri čemu konkretni podaci najčešće nisu tačni, ali osnovne šeme tvrdnji sadrže "zrno" istine koje unosi dramsku tenziju u odnosu na nejasne situacije.

Allport & Postman (1947) su insistirali na postojanju "zakonitosti u socijalnoj psihologiji" prema kojoj se "ni jedna pobuna ne javlja bez glasina koje podstiču, prate i intenziviraju nasilje" ("law of social psychology: no riot ever occurs without rumors to incite, accompany and intensify the violence; op. cit.)

U literaturi o glasinama uglavnom se insistira na činjenici da se one javljaju u okolnostima koje su dvosmislene, neizvesne, neobične, nepoznate, neproverljive i nekontrolabilne. Takve okolnosti pogoduju pojačavanju kognitivnih elemenata dvosmislenosti.

Glasine i generalizovana neproverena uverenja psihološki pripremaju ljude na učešće u kolektivnim akcijama (Smelser, 1964, p.82). U uslovima socijalnih stresova upravo glasine oblikuju "common culture" u kojoj se može javiti spontano liderstvo, mobilizacija za bekstvo ili čak konkretne nasilne akcije (ibid.). Implicitno opasna funkcija glasina sastoji se u njihovoj moći da utiču na socijalne procese tako što generišu i podstiču dramatične reakcije u kolektivnom ponašanju (Prasad, 1935).

Festinger et al. (1948) formulisali su "princip integrativnog objašnjenja" ("principle of integrative explanation"). Taj princip se sastoji u činjenici da jednom, kada je osnovna tema glasina prihvaćena, pojavice se tendencija da se detalji iskrive i reorganizuju tako da značajno izmene realnost, ali još uvek ostanu konzistentni sa centralnom temom. A centralna tema (op. cit., p.485) obično uključuje neku mobilisuću silu koja "vuče" u akciju u teškim socijalnim situacijama.

Allport & Postman (1947) su posebno proučavali glasine koje izazivaju narastanje opasne tenzije koja, kada se prenese na kolektivni plan, može mobilisati na hostile i agresivne ispade. Allport & Postman (ibid.) su autori sledeće klasifikacije glasina koje se šire u dramatičnom epizodama:

1° Glasine koje su indikator narastanja socijalne tenzije i pojačavaju frustraciju stanovništva, ali ne proizvode nasilne reakcije.

2° Glasine koje dobijaju na oštrini, intenzitetu i imaju manifestno preteći ili zastrašujući oblik kao npr. "Something bad is going to happen tonight by the river" (op. cit., p. 193). Glasine ovog tipa obično se šire munjevitom brzinom i mogu izazvati masovnu paniku.

3° Zapaljive glasine (inflammatory rumors) predstavljaju izrazito iskrivljenu varijaciju početne glasine. Ta vrsta glasina uključuje različite verzije o ekstremnim incidentima (npr. rasni sukob u Detroitu leta 1943. kada su kružile priče o "crnoj bebi koju je beli mornar bacio sa mosta". U drugoj verziji belu bebu je u reku bacio crnac; u trećoj je crnac na mostu napao belu ženu; u narednoj varijanti su beli mornari grupno silovali crne devojkice, zatim su bele devojkice nepristojno prišle crncima dok su ovi plivali etc., ibid.).

4° Glasine koje prerastaju u akutni fanatizam. Allport & Postman (ibid.) izveštavaju o tome da su one ponekad halucinatorne. Glasine o torturama, silovanjima, ubistvima, prenose se u frenetičnom maniru – kao da treba da pruže alibi za nasilje i psihološki ubrzaju osvetu. ("Sometimes they are hallucinatory. Tortures, rapes, murders are recounted in a frenzied manner as if to justify the violence under way and to speed up the process of vengeance"; Allport & Postman, 1947, pp.193-196).

Predložena klasifikacija ukazuje na začarani krug panike do kojeg mogu dovesti zapaljive glasine i tako pojačati klimu anksioznosti, hostilnosti, spremnosti na nasilje etc. Ona takođe sugerše da se glasine mogu primeniti na specifične ljude, situacije, mesta i događaje u dramatičnim epizodama kao što su to ratovi, pobune ili masovne nesreće (op. cit., pp. 101-109).

Glasine mogu odigrati ključnu ulogu u genezi etničkih i rasnih predrasuda (Allport & Kramer, 1946). U situacijama zbunjenosti i odsustva informacija glasine su te koje u kognitivnom prostoru zadovoljavaju takozvanu "glad za strukturom" (structure hunger; Berne, 1961).

Allport & Postman su predložili formulu intenziteta glasina (Rumor intensity formula) koja se danas citira u većini referentnih psiholoških rečnika (Reber, 1995). Formula se odnosi na sledeću generalizaciju: intenzitet glasina ima tendenciju da bude u funkciji psihološkog značaja predmeta glasina i njegove dvosmislenosti ("R=ia, where R is the intensity of the rumor, i = importance and a = ambiguity. Note that a multiplicative relationship is assumed; if either i or a is zero, there is no rumor". Op. cit., pp. 677-678).

Dvosmislene situacije koje pogoduju stvaranju glasina naročito su opasne u slučaju nestrukturirane dvosmislenosti tipa "totalno nerazumljivih katastrofa" kao što su to neočekivani napadi neprijatelja, razorni zemljotresi ili poplave. Dramatične (dez)informacije takođe mogu dati poleta nestrukturiranoj dvosmislenosti.

U ratnim okolnostima velika je psihološka prednost na strani onoga ko je sposoban da situaciju održava kognitivno nestrukturiranom (Kris, 1944, p. 153). Tajna "rata nerava" leži u činjenici da jedna strana

permanentno ima inicijativu u transmisiji glasina, dok ostatak sveta samo može da nagađa o čemu se radi. U svakoj fazi rata nerava Hitlerov sledeći korak bio je apsolutno nepoznata opasnost (ibid.). Situacije ovog tipa, gde aktivnosti ne mogu biti usmerene prema bilo kojem jasnom cilju, kreiraju osećanje bespomoćnosti i mentalne paralize (op. cit.).

2.1. Ponašanje u ekstremnim situacijama: narastajuća opasnost i mobilizacija za bekstvo

Opšte je mesto da nezdrava klima hostilnosti i izloženost prizorima nasilja i patnji dovode do stanja egzistencijalne nesigurnosti. Ljudi pogođeni akutnom anksioznošću najčešće razmišljaju o mogućnostima bekstva iz potencijalno ili realno zastrašujuće situacije (Smelser, 1964). Stanja šoka i panike izazvanih ratom i kolektivnim nesrećama obično prati konfuzija na kognitivnom planu. Instinktivna reakcija na stanja panike vodi u mobilizaciju konativnog dela ličnosti za bekstvo (ibid., p. 153) iz situacije koja se doživljava kao ugrožavajuća (Berne, 1972).

Preplavljenost panikom i strahom je preduslov za mobilizaciju za bekstvo iz situacije koja tu paniku i strah generiše. Empirijski, taj proces je ponekad nemoguće razlikovati od procesa indukovanih transmisijom glasina koji su zasnovani na histeričnim, preteranim i socijalno "zapaljivim" uverenjima (Smelser, 1964).

U stanjima kolektivne panike koju može izazvati glasina često se javljaju primitivni i regresivni, plemenski oblici liderstva. Izvestan broj ljudi u takvim okolnostima donosi odluku da beži iz nepodnošljive situacije ("a flight model", op. cit., p. 153), dok drugi odlučuju da ostanu, nekako se adaptiraju i izbore sa pretećom situacijom.

U dramatičnim epizodama pre nagljen potez u lošem pravcu može biti *otvoren poziv na katastrofu* ("Precipitate motion in the wrong direction is an open invitation to disaster; Smelser, 1964, p. 153, italicized by L.K.).

Glasine i panična stanja u dramatičnim epizodama prevalentan deo populacije dovode u psihološki *circulus vitiosus* (vicious circle) u kojem

"morbidni" proces provociran stresom izaziva reakcije koje perpertuiraju i amplifikuju taj proces (Robinson, 1959, p. 166).

Bekstvo (flight) je dobro poznati psihološki mehanizam koji se odnosi na akt ili osećanje potrebe za bekstvom da bi se izbegla opasnost, imaginarna ili stvarna (Campbell, 1996; Reber, 1995).

Odluke donesene u stanjima konfuzije, panike, pod uticajem dramatičnih glasina, a u okolnostima nedovoljne količine informacija najčešće dovode do donošenja odluka čija motivacija nije predominantno racionalna, ali se njeno izvršenje odvija snagom *unutrašnje prisile* (Berne, 1992). Kao psihološki faktor unutrašnja prisila (ono što je Freud označavao "repeticijom kompulzije", a Berne kao "moć boginje Ananke") može u ljudskom ponašanju imati mnogo veću snagu (i odlučujući podsticaj) od prisile čije poreklo leži u delovanju spoljašnjih okolnosti.

Ono što bi se iz mnoštva istraživačkih izveštaja o ponašanju ljudi u ekstremnim socijalnim situacijama (Danzig et al., 1958; Kilpatrick, 1957; Meerlo, 1958; Pepitone et al., 1955; Robinson, 1959; Smelser, 1964; Torrance, 1954; Wallace, 1956; Wolfenstein, 1957 etc.) moglo izvući kao zaključak od opšte važnosti bio bi da se individualne reakcije na katastrofe (preteće ili tekuće) kreću u rasponu od difuzne napetosti, anksioznosti, frustracije i straha, pa do akutnih paničnih stanja, histeričnih reakcija ili neodoljivog nagona za destrukcijom i nasiljem. U nemogućnosti da se individualni strahovi i frustracije redukuju na bilo koji od racionalnih načina – oni se, pojačani mehanizmima socijalne infekcije, mogu transponovati u stanje kolektivne panike koja vodi u mobilizaciju za bekstvo.

Mogući metodološki prigovor većini istraživanja iz ove oblasti sastojao bi se u tome da je uzorak proučavanih subjekata kao i uzorak ponašanja bio ograničen na detekciju onih osobina i reakcija koje su per definitionem ekstremne, dramatične, preterane ili čak one koje pripadaju sferi psihopatološkog prostora. Ni jedno od postojećih istraživanja (poznatih autoru ovog teksta) se, čak ni na nivou hipotetičke analize, ne bavi mogućim racionalnim reakcijama i moralnim izborima onog dela populacije koji je ostao nezahvaćen panikom i strahom. Ovu reč skepse na kraju pokušaću da relativizujem

sledećim mogućim odgovorom na taj prigovor: taj, u svim situacijama "pobrani" i racionalni deo populacije sa ekstremno visokom frustracionom tolerancijom, ne samo da je u matematičkom smislu infinitezimalan, već je i, budući manje upadljiv (i fenomenološki i klinički) manje podložan naučnoj analizi.

Pa ipak, sva ta istraživanja doprinela su akumulaciji impresivne sume znanja na ovom području, uključujući i ona teorijska. Eksplanatorne i prediktivne moći ovih teorija su prilično dobre. Objašnjenja koja se u njima nalaze nisu samo post hoc tipa; većina njih sadrži upravo onaj ključni prediktivni element na osnovu kojeg je moguće, sa visokim stepenom pouzdanosti, predvideti dijapazon ljudskih reakcija na stresove koje donose ratovi i katastrofe.

Taj aspekt je važan ne samo sa stanovišta nauke i fundamentalnih istraživanja, već i sa stanovišta socijalne politike, socijalne profilakse kao i mogućnosti izrade adekvatnih preventivnih programa za zaštitu mentalnog zdravlja stanovništva u masovnim nesrećama i katastrofama.

2.2 O ratu i psihološkoj realnosti

A. Realnost se, u najrestiktivnijem smislu, odnosi na one aspekte fizičkog univerzuma koji su direktno ili indirektno merljivi. U tom smislu, određenom odnosom analitičkog uma prema fizičkoj realnosti (Marić, 1986), realnost je objektivno ograničena na ono što se može javno i pouzdano meriti.

B. Ekstenzivno (by extension), termin može uključiti pojmove koji su pomoću logičke indukcije ili teorijske analize *interpretabilni* ali ne i objektivno merljivi, kao što je to npr. gravitacija, prirodna selekcija, ličnost etc.

C. Narednom ekstenzijom (by yet another extension), termin može uključiti i one konstrukte za koje pojedinac veruje da su "stvarni".

U tom kontekstu, ideja slobodne volje, duha, Boga, mogu biti deo realnosti, iako ne jednoznačne za sve. Kao specijalne ekstenzije ovog poslednjeg značenja nameću se, za našu temu od posebnog značaja, pojmovi *psihološke realnosti* i *socijalne realnosti*.

Socijalna realnost (Reber, 1995, p. 640) direktno zavisi od ili se definiše konsenzusom grupe. Maloj grupi fanatika koja živi na vrhu planine čekajući Armagedonsku bitku, ta "stvarnost" sa svim njenim implikacijama, isto je toliko realna koliko je to drugim ljudima npr. sistem univerzalnih znanja stečenih standardnim obrazovanjem u civilizovanom svetu.

Federn (1952) psihološku realnost definiše kao "stvarno doživljenu realnost nečijeg mentalnog i fizičkog ega sa sadržajima iz proživljenih perioda". U drastičnim slučajevima psihološka realnost može biti u toj meri psihopatološki izmenjena da je apsolutno rezistentna na činjenice iz horizonta fizičke realnosti. Šizofrenog pacijenta koji je ubeđen da se Rajna uliva u Jadransko more vi ne možete razuveriti tako što ćete mu pokazati mapu koja dokazuje suprotno. Važan deo psihološke realnosti jednog mog pacijenta koji je u stanju paranoidne halucinoze ubio više ljudi (Kron, 1992) bila je "činjenica" da "njegovim mislima i rukama upravlja kompjuter na daljinu".

U dramatičnim epizodama kao što su ratovi i masovne nesreće kod inače "normalnih" pojedinaca, zastrašujući doživljaj opasnosti ili vitalne ugroženosti može biti "okidač" za izmenjenu ili psihopatološki značajno poremećenu psihološku realnost koja može biti konsenzualno prihvaćena od članova neke grupe (Le Bon, 1952; Smelser, 1964).

Masa je, kako je to davno sugerisao Le Bon (1952) sugestivna, podložna iluzijama, servilna prema jakim autoritetima, a njena "irealnost je u mnogim slučajevima istinitija od realnosti". Masa je sklona da misli u slikama stvarajući legende – na taj način bizarno nadovezivanje ideja deformiše realnost (op.cit.). Ideje i predrasude probuđene u masi u ekstremnim situacijama često su u dalekoj ili bez ikakve veze sa činjenicama. Sklonost preterivanju često navodi mase na hostilna osećanja; u tom atavističkom, plemenskom nasleđu leži razlog zbog kojeg mase tako slepo poštuju silu i zašto se tako lako mogu navesti na zločine i opake ispade (ibid.). Le Bon smatra da zločini koje počine razularene mase u ratovima i pobunama redovno imaju svoj motiv u nekoj moćnoj sugestiji koja izaziva distorziju realnosti. Pojedinci, koji su u tim zločinima učestvovali, uvereni su da su samo izvršavali svoju dužnost (što nikako nije slučaj kod običnih zločinaca). To jeste njihova psihološka realnost. Ako u odnosu na neke

dramatične događaje postoje kolektivne memorije, te ideje se u masi ponovo mogu probuditi, afirmisati, postati osnova za neku novu kristalizaciju koja nadilazi prostor razuma i slabi sposobnost za svako kritičko rasuđivanje (Le Bon, 1952). Ono što u takvim okolnostima neutralni posmatrač može videti više nije objektivna realnost, već "kolektivna slika" koja je suspendovala razum.

Sva živa bića zasnivaju svoj opstanak, između ostalog, i na relativno pouzdanim informacijama o sopstvenoj okolini. Te informacije se u socijalnom prostoru prenose i razmenjuju porukama, što je suština komunikacije. Kada se neka od važnih poruka iskrivi, ostavljajući primaoca u stanju neizvesnosti ili dvosmislenosti – rezultat toga je pometnja koja proizvodi osećanja koja variraju od blage zbunjenosti do akutne anksioznosti, zavisno od ostalih uslova (Watzlawick, 1977). Za dobre ljudske odnose i pozitivne interakcije od ključne je važnosti da se što više pojača razumevanje, a iluzije i obmane, dvosmislene i "duple" poruke svedu na najmanju meru.

Jedna od osnovnih zakonitosti komunikacije jeste da naše celokupno ponašanje u prisustvu druge osobe nosi više informacijskih vrednosti i da upravo one određuju i modifikuju odnos između ljudi koji u toj interakciji učestvuju.

Dramatične epizode ljude uvode u suviše regresivna, afektivno "naduvana" stanja koja pobuđuju "plemensko ponašanje", koja ima sve šanse da se pretvori u mračnu i zlokobnu silu odgovornu za torture, kriminal ili nasilje širokih razmera (Watzlawick, op. cit.).

Kao što je Popper (1963) upozorio u svom slavnom traktatu *The Open Society and Its Enemies*, tzv. rajsko stanje srećnog primitivnog društva zauvek je zatvoreno za one koji su okusili plodove sa drveta saznanja: "Što se više trudimo da se vratimo u to plemensko herojsko doba, to je izvesnije da ćemo dospeti do inkvizicije, tajne policije i romantiziranog razbojništva". Plemensko ponašanje uključuje distorziju realnosti koja se dodatno komplikuje nekritičnim konsenzualnim prihvatanjem mitskog mišljenja od strane plemena ili klana što je obično praćeno razornim posledicama.

Pod neregularnim okolnostima, kao što je to preteća opasnost, može se kroz upotrebu dvosmislenih i zbunjujućih poruka kreirati stanje

socijalno iskrivljene realnosti. U stanjima konfuzije po pravilu se pridaje prilično visok stepen važnosti kao i atribut verodostojnosti prvoj konkretnoj i shvatljivoj informaciji (prema principu lepo formulisanom u italijanskoj poslovice: *Se non é vero, e ben trovato* – iako nije istina, dobro je izmišljeno).

Kao što je pokazao (između ostalih) Popper (1962) testabilnost (dakle i opovrgljivost) hipoteza je *conditio sine qua non* u svetu objektivne realnosti naročito one koja se odnosi na strukturu naučnih objašnjenja i naučnu sliku sveta. Ako posmatramo dramatične događaje u istoriji čovečanstva videćemo da su "neopovrgljive" pretpostavke bile odgovorne za najstrašnije zločine: inkviziciju, ideje rasne superiornosti kao i socijalne implikacije koje su iz njih proizašle, totalitarne ideologije i ratove (ibid.).

A Wittgenstein je, dospevši u svojim ispitivanjima stvarnosti do granica ljudskog poimanja, završio svoj *Tractatus* (1987) čuvenom rečenicom: "O onome o čemu ne možemo govoriti moramo ćutati." Ovo je ne samo lepo mesto za kraj ove kratke rasprave o stvarnosti već i dobar psihološki savet za izbegavanje konfuzije i nerazumevanja u ljudskoj komunikaciji.

2.2.1. Oživljavanje istorijskih uspomena, nedovršeni poslovi i "rubber bands".

Eric Berne (1910-1970), utemeljitelj transakcione analize koja uključuje komprehenzivnu teoriju ličnosti i socijalne akcije kao i poseban metod psihoterapije, primetio je specifične, "povišene" emocionalne reakcije kod svojih pacijenata u regresiji. Kada okolnosti "sada i ovde" energetske pomere osobu u nazad, u neku staru situaciju u vezi sa kojom postoji neki psihološki nedovršen posao (pre svega udružen sa jakim emocijama), tada dolazi do preklapanja istorijskog i fenomenološkog ("hystorical and the phenomenological overlap"; Berne, 1961). To iskustvo ponovne preplavljenosti intenzivnim emocijama iz prošlosti koje parališu racionalno funkcionisanje, na jeziku transakcione analize zove se "rubber band".

Te stare emocije mogu biti provocirane konkretnim događajem u realnom vremenu koji u nekoj ideji podseća na stari, psihološki

nedovršen posao – emocionalni naboj koji se tada javlja ima toliku težinu da osobu "steže" poput "gumenog obruča" i u psihičkom i u fizičkom smislu.

Rat kao prirodni eksperiment u kojem se ispoljavaju reakcije psihe na kolektivnu frustraciju, deo populacije uvodi u regresivno ponašanje lišeno racionalne kontrole i kortikalne inhibicije. U kontekstu jugoslovenske ratne drame, postoje neke traume iz zajedničkog iskustva koje kroz veoma dugo vreme opterećuju razne narode, pa i Srbe, Hrvate i Muslimane. U regularna, mirna vremena te traume su uglavnom uspešno potisnute u nesvesnom delu psihe i eventualno mogu ispoljiti svoje dinamsko delovanje na nivou individualnih ekcesa. Inače, postoje brojni primeri nekadašnjeg gotovo idiličnog zajedničkog života u multietničkim sredinama (dobri komšijski odnosi, lojalna prijateljstva, mešani brakovi). Kako se onda događa da stvari krenu naopako? U okolnostima pretećih novih trauma usled narastajućih konflikata, glasina i ratne opasnosti, stare povređujuće emocije se pojavljuju kao psihološki nedovršeni poslovi, kao deo jedne sasvim nove psihičke realnosti (i socijalne), kao "rubber bands" koje ponovo stežu, kao okidač za ponovnu etničku distancu. Ta etnička distanca može voditi u neprijateljska osećanja, kultur-rasizam, etno-narcizam, versku netrpeljivost, proboj destruktivne agresivnosti i relativizaciju tabua ubistva.

Eugen Pusić (1994) je pisao o tome da narastanje nacionalnog romantizma i nacionalizma u dramatičnim epizodama mogu iskriviti stvarnost i procenu realnih interesa i kao centralnu temu nametnuti istorijske mitove koji su odlična podloga za formulisanje mesijanskih ciljeva i za pojavu mesijanskih vođa. Ideja nacije se u tom interpretativnom okviru može pojaviti kao iskrivljena socijalno psihološka stvarnost kojom se može manipulirati i koja može izrasti u takvu "monomansku fascinaciju" da zahvati ne samo manipulatore i manipulisanu masu, već i slučajne prolaznike nedužne u toj drami (ibid. p.74).

Po pravilu, nacionalni sukob pojačava nacionalnu solidarnost što može pokrenuti maligne mehanizme neprilagođene realnosti i nepodložne racionalnoj kontroli. Na jednom prostoru gde pripadnici različitih etnikuma, vera i istorijskih reminiscencija imaju različitu percepciju prošlosti – može doći do ozbiljnih sukoba. Pusić (op.cit.) razmišlja o tome

da je stradanje Srba u hrvatskim logorima Jasenovac i Jadovno 1941. godine pružilo izvesnu vrstu psihološkog alibija i poslužilo kao "okidač" Srbima za njihovo ponašanje prema Hrvatima 1991.

Transakciono posmatrano, upravo je to ono što je Berne opisao kao "rubber bands". "I get scared when grown-ups argue, like I did when my parents argued. *I'm afraid something bad is going to happen*" (McCormic, 1977, p.22; italicized by L.K.). Citirana rečenica je detalj iz transkripta sa transakciono – analitičke terapijske seanse Paula McCormica koju je izgovorio njegov odrasli pacijent, uspešni kalifornijski biznismen koji je imao nedovršene poslove u vezi sa roditeljskim svađama ispod njegove šeste godine i sopstvenom nesposobnošću da svoje strahove u vezi sa tim prevaziđe. Njegovi roditelji više nisu bili živi ali je on neprekidno vodio sa njima "interne dijaloge" u glavi, što ga je ometalo u interpersonalnim komunikacijama.

U transakciono – analitičkom tretmanu, nedovršeni poslovi se moraju psihološki "odraditi", dijalozi okončati i stare emocije izbaciti na površinu da bi "gumeni obruč" mogao jednom zauvek da se preseče ("like unplugging electrode", McCormic, 1977). Ova procedura često zahteva regresionu analizu (regression analysis) gde se stari obrazac ponašanja i mišljenja ponovo proživljava u jednom arhaičnom ego stanju.

Iako je veza ovog transakciono – analitičkog principa sa našom temom prima facie daleka i komplikovana – upravo je ovaj psihološki mehanizam i njegova realnost, prenesen na kolektivni plan, važan faktor "prirodnih" psiholoških priprema za ratove na prostoru ex-Jugoslavije.

2.2.2. Psihološka realnost i bazične životne pozicije.

Kolektivno opterećenje psihološki "nedovršenim poslovima" i stezanje "gumenim obručima" koji se, u okolnostima narastajućih socijalnih tenzija, oživljavaju u sadašnjosti – dovode do pomeranja bazične, "zdrave" psihološke pozicije "Ja sam OK – Ti si OK" u nezdravu, paranoidno – arogantnu poziciju "Ja sam OK – Ti nisi OK" (... zato što pripadaš drugoj veri, naciji, grupi etc.).

Berne (1961, 1970, 1972) je postulirao da su sve međuljudske transakcije dominantno određene bazičnom životnom pozicijom

njihovih protagonista. Bilo koji oblik pozitivnog ljudskog odnosa (poznanstvo, saradnja, poštovanje, naklonost, ljubav, bliskost) adekvatno funkcionišu dok su zasnovani na uzajamnom poverenju. Suštinska i ireverzibilna povreda "OK-nosti" (OK-ness, Berne, 1970) ima za posledicu prekid pozitivne komunikacije. Pomeranje pozicije "Ja sam OK – Ti si OK" u "Ja sam OK – Ti nisi OK" znači zauzimanje arogantnog životnog stava. Tu poziciju imaju ljudi koji svima nalaze mane, greške i nedostatke. Ako je životni scenario (script) osobe sa arogantnom životnom pozicijom hamartičan² čovek sa takvom pozicijom može postati ubica. Kada imaju političku moć, takvi ljudi započinju ratove. Autori jugoslovenske tragedije poslednje dekade dvadesetog veka su dobar primer razornih posledica koje može izazvati nezdrava, arogantna životna pozicija u kombinaciji sa političkom moći (Kron, 2000, p. 175).

"Ja sam OK – Ti nisi OK je pozicija osobe koja se oseća viktimizirano ili progonjeno, pa usled toga viktimizira i proganja druge. Takve osobe za sopstvene patnje optužuju druge ljude. Delinkventi i kriminalci obično imaju tu poziciju i ulaze u paranoidno ponašanje koje u ekstremnim slučajevima može voditi u ubistvo" ("I am OK - You're OK is the position of person who feel victimized or persecuted, so victimize and persecute others. They blame others for their miseries. Delinquents and criminals often have this position and take on paranoid behavior which in extreme cases may lead to homicide; James & Jongeward, 1971, p. 38).

Odluke koje se donose u okolnostima napuštanja bazične pozicije poverenja (a naročito kada su te okolnosti komplikovane stresovima, traumama, konfuzijom i odsustvom informacija) mogu biti neadaptirane ili patološke i voditi u destruktivne ishode kako na individualnom, tako i na socijalnom planu (Berne, 1972; Steiner, 1974).

² Hamartija (grč.) je termin koji je Berne preuzeo od Aristotela i odnosi se na tragičnu grešku (krivicu). Berne smatra da se životni scenariji, kao antičke tragedije, odvijaju po Aristotelovim principima drame i da je dobar način za proučavanje životnih scenarija proučavanje pozorišnih.

Berne je tvrdio (1972) da su najžešći razbijači životnih pozicija i životnih scenarija ljudi – događaji širokih zahvata koji se nezaustavljivo kotrljaju niz putanje istorije: ratovi, epidemije, masovne nesreće, terori etc. koji, kao nebeske užarene lopte nose i lome svakoga na koga naiđu, osim fanatika koji takve okolnosti upotrebe za svoj uspon i promociju.

2.2.3. Može li se ličnost razoriti?

Može. Rat je idealna prilika. *Persona vitrea est*. Pitanje je samo šta je to što može biti razoreno? Pojam ličnosti je polimorfan, ali se većina teoretičara slaže da njeno jezgro čine bar tri atributa: 1. osećanje ličnog identiteta, 2. sposobnost za autonomno postupanje tj. bez tuđeg nadzora i 3. kontakt sa realnošću (Radford & Kirby, 1975). Ovi atributi su donekle međusobno povezani, ali se te veze mogu raskinuti. "Bedemi" ličnosti se, po svemu sudeći, mogu uzdrmati obrnutim redom, kao zamak čiji su spoljni zidovi srušeni, dok unutrašnji još uvek odolevaju. Kao što je već analizirano, gubitak kontakta sa realnošću u ratovima nije tako retka pojava (od nje mogu patiti i autori, i protagonisti i "nedužni posmatrači" ratnih drama). Ratovi pogoduju i gubitku sposobnosti za autonomno odlučivanje, iz razloga koji su već prethodno diskutovani. Ono što ostaje to je osećanje identiteta, kao glavna kula zamka, poslednje i najjače uporište. Ako se ono pod prevelikim pritiskom slomi, dolazi do raspada sistema. Osoba koja je izgubila lični identitet može, da bi povratila samopoštovanje ili "volju za moć", posegnuti za tuđim identitetom. Ličnost u tako stravičnom stresu može sebe videti u ulozi mesijanskog vođe, zamišljati da je Napoleon ili pokušati da pokori svet (sic!). To nije bio samo Hitlerov problem. Mnoge arhitekture ratova, uključujući i neke iz najnovije istorije, pogođene su takvom bazičnom personalnom dezintergracijom koja ih je naterala da posegnu za novim, mesijanskim identitetom kojice im zaštititi ego i povratiti osećaj izgubljene moći.

3. ZAKLJUČAK

Ratovi kao najdramatičnije makrosocijalne epizode ne nastaju usled nagomilane ljudske agresivnosti, već se začinju u glavama nosilaca

političke moći, a kao instrument za ostvarivanje konkretnih političkih ciljeva. Faktor ljudske destruktivnosti pripisuje se samo pomoćna uloga u vidu olakšavajuće spremnosti ljudi da učestvuju u ratu kada političke vođe odluče da ga započnu.

Ratovima uvek prethode psihološke pripreme. Mehanizmima transmisije malignih nacionalističkih poruka generiše se stanje kolektivnog narcizma među pripadnicima jedne etničke grupe koje dovode do narcističnog naduvavanja "kolektivnog ja". Narcistični Weltanschauung pospešuje solidarnost i kohezivnost grupe što olakšava manipulisanje masama, preko apelovanja na već introjektovane narcistično-nacionalističke predrasude. Opsednutost pogrešnim emocijama može imati fatalne posledice. Grupni narcizam često, u svom ekstremnom vidu, poprima oblik fanatizma. U takvoj situaciji se pripadnicima drugih grupa (političkih, verskih, etničkih) poriče pravo na različitost, što u situacijama napetosti i doživljaja ugroženosti može dovesti do brutalnih i krvavih raspleta.

Rat kao jedan od najsnažnijih stresora dramatično ugrožava mentalno zdravlje stanovništva. Nezdrava klima hostilnosti i izloženost prizorima nasilja i patnji dovode do stanja egzistencijalne nesigurnosti i vitalne ugroženosti. Česti napadi anksioznosti, paničnih stanja i akutne stresne reakcije mobilišu kognitivne i konativne mehanizme ličnosti na bekstvo iz situacije koja se doživljava kao ugrožavajuća, hendikepirajuća i egzistencijalno preteća.

Ratovi izazivaju frustrirajući osećaj gubitaka kontrole nad sopstvenom sudbinom i životom kod onog dela stanovništva koji ne spada ni u arhitekta ni u protagoniste rata.

Gubitak bliskih osoba, osećanje vitalne ugroženosti, prizori razaranja i stradanja, gubitak imovine, strah od siromaštva, gladi i izbegništva dovode do psihološke i egzistencijalne destabilizacije i težnje da se iz tako intenzivno stresne situacije pobegne. Ratni stresori dovode do akutne generalizovane anksioznosti, čestih napada panike i straha i, sledstveno, prirodne ljudske reakcije da se ovakve situacije izbegnu. Rat može, kako pokazuju istraživanja, izazvati različite psihološke poremećaje u rasponu od anksioznih stanja do ratom provocirane ozbiljne psihičke poremećenosti (psihoze).

REFERENCE

- (1) ALLPORT, G. & POSTMAN, G. (1947) *The Psychology of Rumor*. New York: Basic Books.
- (2) ALLPORT, G.W. & KRAMER, B.M. (1946). Some roots of prejudice. *Journal of Psychology*. 22:9-39.
- (3) BERNE, E. (1961) *Transactional analysis in psychotherapy*. New York; Grove Press.
- (4) BERNE, E. (1970) *Sex in human loving*. New York: Simon & Schuster.
- (5) BERNE, E. (1972) *What do you say after you say hello?* Beverly Hills: Random House Inc.
- (6) CAMPBELL, R. J. (1996) *Psychiatric Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- (7) CHAPLIN, J. P. (1985) *Dictionary of psychology*. New York: Bantam. A Laurel Book.
- (8) DANZIG, E.R. (1958) The effects of a threatening rumor on a disaster stricken community. In: *Disaster Study No. 10 of the Division of Anthropology and Psychology of the Committee on Disaster Studies*. Washington, D.C.: National Academy of Science.
- (9) FEDERN, P. (1952) *Ego Psychology and the Psychoses*. New York: Basis Books.
- (10) FESTINGER, L. et al. (1948) A study of Rumor: Its origin and spread. *Human Relations*. 1:483-484.
- (11) FREUD, S. (1915) Thoughts for the Times on War and Death. *Standard Edition*, 14 (1987) London: Hogarth Press.
- (12) FREUD, S. (1933) "Why War?" In: *Collected Papers V*. London: Hogarth Press (1971).
- (13) JAMES, M. & JONGEWARD, D. (1971) *Born to Win*. New York: New American Library.

- (14) KATZ, D. (1965) Nationalism and Structures of International conflict. In: Kelman, M.C. (Ed.) *International Behavior*. New York: Mc Graw Hill.
- (15) KILPATRICK, F.P. (1958) Problems of perception in extreme situation. *Human Organization*. 16:20:22.
- (16) KRON, L. (2000) *Sin of Cain: a Psychological Typology of Murderers*, Belgrade: "Prometheus" and Institute of Criminological and Sociological Research./ In Serbian
- (17) LE BON (1952) *The Crowd*. London: Ernest Benn.
- (18) MARIĆ, Z. (1986) *Ogled o fizičkoj realnosti*. Beograd: Nolit.
- (19) McCORMICK, P. (1977) *Ego States*. San Francisco: Transactional Publications.
- (20) MEERLOO, J.A.M. (1958) Peoples reactions to danger. In: *Panic and Morale*. New York: International Universities Press.
- (21) PEPITONE, A. et al. (1955) Some Reactions to a hypothetical disaster. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 51:706-708.
- (22) POPPER, K. (1962) *Conjectures and Refutations: The Groth of Scientific Knowledge*. New York: Basic Books.
- (23) POPPER, K. (1963) *The Open Society and its Enemies*. New York: Harper Torchbooks.
- (24) PRASAD, J. (1935) The psychology of rumour: A study relating to the great indian earthquake of 1934. *British Journal of Psychology*. 26:5-15.
- (25) PUSIĆ, E. (1994) Država, nacija, politika. *Erazmus*. (Zagreb) 5:73-74.
- (26) RADFORD, J. & KIRBY, R. (1975) *The Person in Psychology*. London: Methuen
- (27) RAVENSCROFT, T. (1992) *Koplje sudbine*. Beograd: Prsten. / In English: *The Spear of Destiny*, Sphere Books Limited.
- (28) REBER, A.S. (1995) *Dictionary of Psychology*. London: Penguin Books.
- (29) SMELSER, N.J. (1964) *Theory of Collective Behavior*. New York: The Free Press of Glencoe.

- (30) STEINER, C. (1974) *Scripts people live*. New York: Bantam Books.
- (31) STORR, A. (1968) *Human Aggression* / In Serbian; Ljudska agresivnost, 1989. Beograd: Nolit.
- (32) TORRANCE, E.P. (1954) The behaviour of small groups under the stress conditions of "survival". *American Sociological Review*. 19:751-755.
- (33) WALLACE, A.F.C. (1956) Human behaviour in extreme situations: A survey of the literature and suggestions for further research. In: *Disaster Study Number 1 of the Committee on Disaster Studies of the Division of Anthropology and Psychology*. Washington, D.C.: National academy of science.
- (34) WATZLAWICK, P. (1977) *How Real is Real*. New York: Vintage Books.
- (35) WITGENSTEIN, L. (1987) *Tractatus logico-philosophicus*. Sarajevo: "Veselin Masleša" – "Svjetlost".
- (36) WOLFENSTEIN, M. (1957) *Disaster: A Psychological Essay*. Glencoe, Illin.: The Free Press and The Falcon's Wing press

WAR AND SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REALITY

This paper represents a psychological discussion about dramatic episodes in the history of mankind, such as wars, catastrophes and mass accidents that overcome human usual experience. Wars show what can happen to a human mind when it is obsessed and overwhelmed by hostility, rage, panic and fear, when the lowest and most primitive levels of mental functioning come out on the

KEY WORDS: War / Rumors / Panic / Psychological Reality/ Social Reality